

ÖRKÉNY ANTAL

Európai identitás és nemzeti kötődés: harmónia és disszonancia

Az európai egyesülési folyamat egyik alapkérdése, hogy képes lesz-e az Európai Unió olyan identitást nyújtani a tagországok polgárai számára, amely „versenyképes” lehet a történelmi és évszázados politikai hagyományokból táplálkozó nemzeti identitással. A most következő elemzésben többek között arra keressük a választ, hogy hol tart a közös európai tudat fejlődése, mely országokban alakult ki erősebb európai identitás, vagy éppen hol figyelhető meg gyengébb kötődés, változott-e a bővítés elmúlt évtizedbeli folyamatában az embereknek Európához való viszonya, és miként hatott mindez a hagyományos nemzeti érzésvilágra és értékválasztásokra.

Elemzésünkben időbeli és térbeli összehasonlítások mentén mutatjuk be a nemzeti kötődés és az európai identitás jellegzetes vonásait Európa különféle országaiban. A kutatás alapját az *International Social Survey Programme* nemzetközi összehasonlító empirikus kutatássorozat 1995-ös és 2003-as vizsgálata szolgáltatja.¹ Ezek a kutatások arra keresték a választ, hogy a világ, és ezen belül Európa különböző országaiban mi jellemzi a polgárok nemzeti identitását, hogyan látják az embereket és a belső kisebbségeket, továbbá arra, hogy beszélhetünk-e bármiféle, a nemzeti identitáson túlmutató transznacionális vagy szupranacionális identitás kialakulásáról.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok egyik legfontosabb dilemmája, hogy a hagyományosan nemzetállami keretek között zajló szociológiai kutatások *individuális* szinten szerzett információi és adatai miképpen hasonlíthatók össze egymással.² A nemzetközi összehasonlítás értelemszerűen jelentősen megváltoztatja a hagyományos szociológiai elemzés kontextuális terét, és az egyén szintjén konstruált értelmezési mezőt kiterjeszti olyan kulturálisan és politikailag konstruált kollektív, szimbolikus értelmezési terekre, mint például a nemzeti kereteken átívelő kulturális *közösségek* tere, a regionális hasonlóságok és másságok szintje, vagy a nemzetállamiság felett szerveződő politikai és gazdasági közösségek értelmezési tartománya. Az Európához fűződő viszony és az európai identitás kérdése tipikusan olyan problémák, amelyek nem is elemezhetők másképpen, mint ezeknek az értelmezési tereknek a metszéspontjában. A modern világ nemzeti közösségi keretek között szocializálódott polgárainak maguknak is végig kell gondolniuk viszonyukat Európával vagy Európa különböző régióival, miközben új kollektív identitások vannak kiépülő félben, a régiók pedig vagy elhalnak vagy, keresik helyüket az új feltételek között.

¹ Lásd erről részletesebben: www.issp.org

² Kohn, Melvin L.: *Cross-National Research as an Analytic Strateg.* *American Sociological Association.* Presidential Address, *American Sociological Review*, Vol. 52, No. 6., Dec./1987. 713-731.o., továbbá Elder, Joseph W: *Comparative Cross-National Methodology*, *Annual Review of Sociology*, Vol. 2., 1976. 209-230.o.

Elemzésünkben 18 európai ország³ polgárainak *attitűdjeit* hasonlítjuk össze.⁴ Ezek az országok jól leképezik az Európai Uniót egykor alapító vagy nem sokkal az alapítás után csatlakozó országok körét, a később, több hullámban lezajlott bővítések során csatlakozott országok vegyes csoportját, illetve az utolsó bővülés során belépő poszt-szocialista országokat. A három típus heterogénnek tekinthető, a csoportokhoz tartozó országok jelentősen különböznek a népességnagyság, a gazdasági teljesítmény és politikai befolyás szerint, továbbá nyelvi és kulturálisan, valamint a modernizáció sikere és történelmi útja tekintetében is nagyok a különbségek. Mégis az Unióhoz – és különösképp az egyesülés céljához, és annak változó politikai tartalmához - való politikai viszony inkább egybefűzi a különféle országokat, és ebből következően a közös politikai érdek összekapcsolja őket.⁵ Mindez szerencsés értelmezési keretet kínál fel annak vizsgálatához, hogy a közös Európához való kötődés intenzitása különbözik-e napjainkban, és a különböző országok polgárai miért (vagy éppen miért nem) hisznek az egységes Európa jövőbeli megvalósulásában.

Elméleti megfontolások

Az Európai Unió története egy bővülő és egyre komplexebb *egyesülési folyamatként* írható le. A kezdeteket egy kiszélesedő gazdasági-piaci integrációként írhatjuk le, mely közvetlenül vezetett a katonai, illetve politikai együttműködés fázisaiba. A politikai integráció kikényszerítette az Unió politikai közösségként való meghatározásának az igényét, ami azzal is járt, hogy a közösség egyre szélesedő táborának tagjai számára a közösséghez való tartozás tartalmát is végig kellett gondolni. Ennek a folyamatnak szükségszerű következménye, hogy az elmúlt évtizedben az Unió számára kiemelt kérdéssé vált a tagállamok politikai jogi státuszának és egymáshoz való viszonyának az újragondolása, a közösséget összetartó jogi és társadalmi normák tartalmának a tisztázása, az európai alkotmány létrehozása, illetve az európai identitás kérdésének a tisztázása.⁶ Ez utóbbinak különös jelentőséget ad, hogy miközben az európai egyesülés folyamata jórészt a geopolitikai realitások, a különböző (leginkább nagyhatalmi) kormányzatok politikai akarata és a nemzetállami érdekek mentén alakult az elmúlt évtizedekben, a létrejött „szövetség” egyre kevésbé nélkülözheti az Unióhoz tartozó országok polgárainak megerősítő támogatását, és ennek alapján egy széleskörű társadalmi és politikai *legitimációt*.⁷

³ Németország esetében az adatbázis megkülönbözteti a volt nyugati és kelet-német területeket, ami további finom összehasonlításokra is lehetőséget nyújt a politikai múlt és a nemzeti érzés kapcsolatáról

⁴ Elemzésünk előzményeként lásd Csepeli György –Örkény Antal: *International Comparative Investigation into the National identity*. Szociológiai Szemle, Special Issue in English, 1999. 95-114.o.

⁵ Az első csoportot a kutatásban Németország, Olaszország, Hollandia, Franciaország, Nagy-Britannia, Írország, Dánia képviseli, a második csoporthoz tartoznak Ausztria, Svédország, Spanyolország, Portugália, Finnország, és végül, a harmadik körben csatlakozott országok között szerepel Magyarország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Lengyelország, Lettország. Éppen az eltérő ország-jellemzők kontrollálása érdekében az egyes országmintákat a népességnagyság alapján újraszűroztük, és az egyes országcsoportokat azonos nagyságú csoportokra hoztuk. Ez lehetővé teszi a három régió közötti összehasonlítását, ahol az országokat jellemző eltérő demográfiai paraméterek nem befolyásolják a három régió összehasonlíthatóságát.

⁶ Deflem, Mathieu – Pampel, Fred C.: *The Myth of Postnational Identity: Popular Support for European Unification*, Social Forces. Vol. 75, No. 1., Sept./1996. 119-143.o.

⁷ Az alkotmányozási folyamat kudarcra épp ennek a dilemmának a megoldatlanságára hívta fel élesen a figyelmet.

A kérdés tárgyalása alapvetően két értelmezési keretben történik. Az egyik megközelítés a nemzeti identitás kontextusában vizsgálja az Európai Unióhoz való tartozás tartalmát, míg a másik a globalizáció és a poszt-vagy szupranacionális társadalmi integráció és politikai legitimitáció mentén keresi az egyesülés lehetséges értelmét.

A *nemzetállami viszonyítás narratívája* arra a kérdésre keresi a választ, hogy az európai identitás mennyiben jelent alternatívát a hagyományos nemzeti identitásokhoz képest, és milyen hasznot hoz, vagy előnyöket biztosít az Uniós tagság a polgároknak a tradicionális nemzeti szuverenitás és a nemzetállami közösség nyújtotta előnyökhöz és biztonságához képest. A tökéletes modernizáció elmúlt évszázadaiban a politikai uralom és legitimitáció, valamint a társadalmi integráció hagyományosan nemzeti keretek között szerveződött. A nemzetállamiság politikai súlya és jelentősége azonban komoly mértékben csökkent az utóbbi évtizedek európai egyesülési folyamatában. A gazdasági globalizáció térnyerése aláásta a nemzeti alapokon szerveződő piacgazdaság értelmét, az európai politikai intézmények jelentősen korlátozták a csatlakozó országok nemzeti politikai szuverenitását, a határokon átnyúló munkaerőpiaci és oktatási rendszerek a transznacionális mobilitás korlátlan lehetőségét kínálják fel az embereknek, az információáramlás, a társadalmi kommunikáció és a globális média „határtalansága” a nemzeti alapon legitimitált tudás értelmét kérdőjelezi meg.

A megváltozott feltételek több végkifejletet jósolnak. Vannak, akik ezt a folyamatot egyfajta nemzetállami devolúcióként írják le, amely azt sem zárja ki, hogy a jövőben a nemzeti alapon szerveződő gazdasági és politikai keretek teljes mértékben eltűnnek. Ebben a megközelítésben a nemzeti közösség alternatívájaként megjelenik az egységes európai nemzetállam megszületésének a gondolata. Európa „nemzetállamisodása” a gazdasági és politikai egységesülésen túlmutató változás, amely szellemi és kulturális közösségé formálja a kontinens etnikailag, nyelvileg, kulturálisan sokszínű világát, utat nyitva az európai identitás megszületésének. Miként a modern nemzetállamok megszületésekor, a politikai közösségnek közös mítoszokra, közös történelmi emlékezetre és kulturális-nyelvi azonosságtudatra volt szüksége, hogy a társadalom legkülönbözőbb csoportjait egybeforrassza, úgy Európának is meg kell találnia a közös gyökereit, amely a zsidó-keresztény hagyományokban és etikában, a reneszánsz, a felvilágosodás, a romantika és a klasszicizmus szellemi örökségében, az individualizmusban, a humanizmusban és a racionális gondolkodásban rejlik, és ami aztán megkülönbözteti Európát a világ más régióitól. Az egységes európai sokszínűségből eredő koncepciója a kultúrák közös töröl fakadó családja, ahol nem az etnicitás, hanem a közös kulturális hagyományok adják a kiindulópontot.⁸

A nemzeti identitás kontextusában másként is megközelítik az Európai Unióhoz tartozás problémáját. Ebben az esetben az európai gazdasági-politikai integráció térnyeréséről és a nemzetállamiság átalakulásáról úgy gondolkodnak, mint a nemzet újjászületésének és újraértelmezésének a folyamatáról, a kulturális-etnikai identitás szerepének a felerősödéséről, vagy szélsőségesebb esetekben egyfajta nemzetállami etnikai nacionalizmus⁹ kialakulásáról.

⁸Smith, Anthony D.: *National Identity and the Idea of European Unity*. In: *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 68, No. 1., Jan./ 1992. 71.o.

⁹Brubaker, Roger: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1996.; Richmond, Anthony H.: *Ethnic Nationalism and Post-industrialism*. In: (eds.) Hutchinson, John -Smith, Anthony D. *Ethnicity*. Oxford University Press, 1996. 289-299.o.

E szerint a nemzeti szimbólumok és mitológiák, az etnotörténelem, a nemzetek megszületésében és fennmaradásában, illetve a nemzeti alapon szerveződő társadalmi integrációban meghatározó szerepet játszó kulturális erőforrások, értékek és hagyományok az emberek és országok számára nem vesztik el a jelentőségüket, sőt még fel is értékelődhetnek. E nézőpont szerint az európai identitás és az átalakuló nemzeti identitás új szimbiózisa alakulhat ki. Az európai, a regionális és nemzeti identitások harmonikus együttélésének elmélete a társadalmi identitás többes identitásként való meghatározásán alapszik, mely szerint jól megfér egymással a régi, etnikai, nyelvi, kulturális és történeti gyökerekből építkező nemzeti azonosságérzés, a regionális közösségi tudat, és a közös európai kultúrára, értékrendre, történeti gyökerekre, szokásokra épülő új, szupranacionális identitás.¹⁰ Az elmúlt évtized olyan történései, mint az európai alkotmány ratifikációja körül kialakult politikai mizéria azonban súlyosan beárnyékolja ezt az optimista képet, és rávilágít az elképzelés ellentmondásaira vagy akár lehetetlenségére. Európa földrajzi-területi határának folyamatos újraértelmezése, a földrajzi-fizikai és a társadalomlélektani tényezők meg nem felelése, a mögöttes kulturális-szimbolikus tartalmak ellentmondásai, a keresztény gyökerek kapcsán kialakult alkotmány-előkészítő vita, a muszlim-keresztény vallási megosztottságból fakadó feszültségek, az Európába irányuló növekvő migráció következtében kialakuló nyitottság-zártság dilemma, illetve az európai soknyelvűségből fakadó problémák, mind-mind a többes identitás belső ellentmondásainak sajátos tünetei.

Az Európai Unióhoz való tartozás és az európai identitás másik megközelítése nem a politikai és társadalmi integráció hagyományos nemzetállami formáinak a továbbélésére, és az ebből fakadó konfliktusokra helyezi a hangsúlyt, hanem olyan új jelenségek kapcsán keresi az európai identitás lehetséges tartalmát, mint a gazdaság, a munkaerőpiac, a tudástranszfer és a társadalmi kommunikáció globalizációjának radikálisan új keretei: vagyis *a globális identitások jelentőségének felértékelődésével számol*. E szerint az emberek számára egyre fontosabbak azok az értékek, amelyeknek nincs közvetlen kapcsolódása a hagyományos nemzetállami normákhoz.¹¹ Ide sorolhatók például az emberi jogok, a jogállamiság és a demokratikus normák, a pluralizmus és a társadalmi konszenzuskeresés, a társadalmi igazságosság, a szociális jogosultságok és a méltányos emberi élethez való jog, továbbá a kulturális-kisebbségi önrendelkezés kérdése.¹² Ezek túlmutatnak a nemzeti kereteken, és egyfajta szupranacionális identitásnak adnak lehetséges keretet. Ulrich *Beck* és Anthony *Giddens* az uniós alkotmány kudarcát követően közrebocsátott kiáltványukban úgy fogalmaztak, hogy „mostantól nem lenne szabad az EU-t - félreértésképpen – ’félkész nemzetnek’ vagy hiányos ’szövetségi államnak’ tekinteni, hanem sokkal inkább egy történelmileg újszerű, kozmopolita vállalkozásnak. Sokan joggal tartanak valamiféle föderatív ’szuperállamtól’. Holott az újból magára találó Európa nem épülhet fel a nemzetek romjain. A kozmopolita Európa létének előfeltétele az egyes nemzetállamok továbbélése - s az imént felsorolt okok miatt ennek az ellenkezője is igaz: a kozmopolita Európa nélkül a

¹⁰ Smith: *National Identity and the Idea of European Unit*. 55-76. o.

¹¹ Habermas, J., - Cronin, C., - De Greiff, P: *The inclusion of the other: studies in political theory*, Mass: MIT Press, Cambridge, 1998.

¹² Schlesinger, Philip: *Europeanness. A New Cultural Battlefield*. In: (eds.) Hutchinson; John - Smith, Anthon D.: *Ethnicity*. Oxford University Press, 1996. 316-325.o.; Wallace, Helen: *The Europe that came in from the cold*, International Affairs, Vol. 67, No. 4., Oct./1991. 661-664.o.

nemzetállamok is elsüllyednének. Az európai integráció folyamata sokáig főként a különbségek felszámolása révén ment végbe. De az egység nem azonos az egyformasággal. Kozmopolita szemszögből a sokféleség nem a probléma, hanem a megoldás.”¹³ Beck és Giddens álláspontját úgy is értelmezhetjük, hogy Európának kell szolgáltatni azokat a vezető társadalmi értékeket, amelyek az új szövetség emberi, szociális és civilizatórikus tartalmát és irányát jelölik ki, a nemzetállamok pedig a kulturális integráció hálóját biztosítják. Mindez pedig együtt kínálhat fel egy új és modern identifikációs keretet az Unió polgárai számára. A nemzeteken átívelő szupranacionális identitás abban is jelentősen különbözik a hagyományos, vérségi, etnikai gyökerekből építkező nemzeti identitástól, hogy míg a nemzeti kereteket a bezárkózás, a másoktól való elhatárolódás és megkülönböztetés, az etnocentrizmus és a nacionalizmus ideológiája teremtette és tartotta életben, addig az európai identitásnak a szabadságra, a nyitottságra, a partnerségre, a társadalmi haszon kölcsönös maximalizációjának az elvére kell épülnie.

Mindezek az elképzelések persze napjainkban inkább az ideák, semmint a reális lehetőségek világát gazdagítják. Ha azt kérdezzük, hogy mi a közös az Uniót alkotó tagországokban, akkor valószínűleg inkább arra az eredményre jutunk, hogy a nyelvi, etnikai, vallási, jogi, gazdasági és politikai különbségek mindig többségben maradnak az azonosságokkal szemben. Ez pedig inkább akadálya, semmint segítője a közösségformálásnak, és az európai identitás megszületésének. Ezen a ponton érdemes azonban különválasztani a *kollektív társadalmi identitás* és a *személyes identitás* dimenzióit. Míg az előbbit az előírásos jelleg, az állandóság, az elviség és a szubsztantivitás jellemzi, és elfogadását részben jogi, részben kulturális szankciók garantálják, az utóbbit a szituatív jelleg és a flexibilitás jellemzi, amelyet tetszőlegesen változtathat, felcserélhet vagy akár felfüggeszthet valaki. A közösséghez tartozás és az identitás – legyen szó a társadalmi identitás bármely formájáról – kötőanyaga tehát nagyban függ attól, hogy kollektív vagy egyéni szinten közelítjük meg.

Ha az európai identitás kötőanyagának *személyes* összetevőit keressük, érdemes elkülöníteni több markáns dimenziót. Az egyik ilyen dimenzió az individuális, *haszonelvű* szempontok szerepe.¹⁴ A csoporthoz való tartozás pozitív érzetének fontos mozgatórugója, hogy az egyén a csoporttagságából következően több hasznot, mint veszteséget könyvelhessen el. Az Európai Unió tagság fontos üzenete, hogy mind egyéni szinten, mind ösztársadalmi szinten számos olyan haszon várható, amely a hagyományos nemzetállami keretek között kevésbé vagy egyáltalán nem biztosított. Az előnyök és hátrányok egyenlege azonban társadalmilag egyenlőtlenül oszlik meg. Ebből következik, hogy a haszonelvű megfontolások identitáserősítő szerepe státuszfüggő, és míg a társadalom bizonyos csoportjainál felerősítheti a csoporttagságot kísérő pozitív identitást, másoknál gyengítheti, vagy teljes mértékben alááshatja azt.

¹³ Beck, Ulrich - Giddens, Anthony: *Nationalism has now become the enemy of Europe's nations*. The Guardian, October 4, 2005.

¹⁴ Gabel, M. *Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories*. The Journal of Politics, 60(2), 1998. 333–354.o.; Gabel, M., - Palmer, H.: *Understanding Variation in Public Support for European Integration*. European Journal of Political Research, 27(1), 1995. 3–19.o.

Az identitás másik fontos forrása, hogy a csoportot összetartó, a csoportot nevesítő *normákkal* azonosulni tudjon a személy. Az európai identitás fontos próbája, hogy képes-e olyan értékeket és társadalmi integrációs mintákat felmutatni az embereknek, amelyek megkülönböztetik az uniós közösséget a hagyományos etnikai és nemzeti alapon szerveződő közösségeket vezérlő értékektől. A különböző elemzések főképp a nacionalista, a materialista és a posztmaterialis értékek mentén húzzák meg az elválasztó falakat.¹⁵

A szakirodalomban külön szempontként kezelik az *individuális kognitív mobilizáció* szerepét az európai identitás erősítésében.¹⁶ Az elmélet főképp azt emeli ki, hogy a hatékony politikai szocializáció jelentősen erősítheti a politikai tudatosságot, a politikai ismereteket és a politikai kommunikációt, és ezek jelentős mértékben hozzájárulhatnak a szupranacionális identitás vonzerejének az erősítéséhez a hagyományos, akár etnikai–nemzeti, akár lokális identitásokkal szemben.

A következő tényező az egyének a politikai közösséghez való viszonya, és a politikai *elkötelezettség* szerepe.¹⁷ Ez beleágyazódik az európai egyesülési folyamat iránt elkötelezett vagy az egyesülést elutasító, euroszkeptikus politikai mozgalmak iránti attitűdökbe, a politikai pártpreferenciákba, sőt, szélesebben a kormányzati politika támogatottságába vagy elutasításába, vagy még általánosabban, a fennálló politikai rendszer elfogadásába, illetve elutasításába. Az elmúlt évtizedek számos példával szolgáltak arra, amikor különféle, egymástól igen távol levő politikai nézetek (például a globalizáció radikális elutasítása, a nacionalizmus, vagy anarchizmus) radikális Európa-ellenességet, az egyesülés folyamatát teljes mértékben elutasító viselkedést szültek.

Végül egy további identitáserősítő tényező lehet a *beleszületés* szerepe és a szocializációs hatás, mely főképp azokban az országokban lehet fontos tényező, amelyek már régebben tagjai az Európai Közösségnek, és ahol az Unió létezése és közösségképző szerepe evidenciaként fogalmazódik meg. Az egységesülést kísérő európai identitásnak a jövőben egyre fontosabb mozgatórugója lehet ez a tényező, és hatása – akár már ma is – főképp az életkori és generációs dimenzióban mutatható ki.

A fenti tényezők különböző kombinációkban hatnak az egyéni attitűdökre és az emberek viselkedésére, és mindez nagyban befolyásolhatja, hogy az egyesült Európa polgárai a megszülető európai közösséget csupán csak a gazdasági és politikai együttműködés célszerű és hatékony racionalizációjának tekintik, amely jelentősen hozzájárul az egyéni és a társadalmi életminőség javulásához, de más hozadéka nincs, vagy ennél többnek, egyfajta kulturális, értékválasztásbeli, társadalmi közösségnek tekintik majd.

¹⁵ Inglehart, R.: *The silent revolution: changing values and political styles among Western publics*. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1977.

¹⁶ Inglehart, R.: *Cognitive Mobilization and European Identity*. *Comparative Politics*, 3(1), 45-70.o.; Gabel, M. *Public Support for European Integration*.

¹⁷ Franklin, M., Marsh, M., & Wlezien, C. (1994). *Attitudes toward Europe and Referendum Votes: A Response to Siune and Svensson*. *Electoral Studies*, 13(2), 117-121., Franklin, M., - Van der Eijk, C., - Marsh, M.: *Referendum outcomes and trust in government: Public support for Europe in the wake of Maastricht*. *West European Politics*, 18, 1995.

A következő elemzésben ennek a komplex kérdésnek néhány elemét kívánjuk megvizsgálni. Első lépésben az európai kötődés mértékét hasonlítjuk össze, majd a kötődés személyes kognitív hátterét rekonstruáljuk.

Az értelmezés kerete

Az európai és nemzeti identitás empirikus összehasonlítása megkövetel néhány fogalmi kérdés tisztázását. Mindenekelőtt érdemes szólnunk arról, hogy a szociológiában és szociálpszichológiában eddig lezajlott kutatások különbséget tesznek az egyéni identitás és a kollektív, társas identitás fogalmai között. A *személyes identitás* az egyén önazonosságának és énképének kialakításában meghatározó jelentőségű személyiség-lélektani jelenség, amely legfőképpen a szocializáció során nyeri el végső formáját.¹⁸ A személyes identitás magán viseli az egyes emberek megkülönböztetett sajátosságait és tulajdonságait, de szerepét tekintve elengedhetetlenül szükséges a társas interakciókban és a különféle társadalmi csoportokba való beilleszkedésben, és folyamatosan formálódik a csoportközi viszonyok bonyolult rendszerében. Ezzel szemben a társas vagy *kollektív identitás* nem az egyén, hanem a csoport által kialakított értelmezési és vonatkoztatási keret, amely magába foglalja a csoport jellemző tulajdonságait, a csoporthoz való tartozás feltételeit, és más csoportoktól való elkülönülés attribúcióit.¹⁹ A kollektív identitást a szociológia olyan társadalmi konstrukcióként értelmezi, amely a csoport fejlődésében formálódik, közösen elfogadott kollektív tudáson alapszik, meghatározza a társas viselkedés szabályait, és a csoport tagjaitól elvárja a szabályok és normák elfogadását.²⁰ Mindehhez értelemszerűen szükség van arra is, hogy a csoportot összetartó tudás és értékvilág, a csoport önmagára vonatkoztatott képe és másoktól való elkülönülése instrumentálisan és szimbolikusan reprezentálódjon. Ezek a társadalmi reprezentációk teszik lehetővé a csoport tagjainak a csoportba való beilleszkedést, a tagság tudatosítását, illetve kognitív és emocionális elfogadását.

Amikor az identitás olyan formáiról beszélünk, mint európai és nemzeti azonosulás, ez egyaránt értelmezhető úgy, mint az identitás kollektív és egyéni reprezentációi. Az előbbi az európai, illetve nemzeti közösség önképének keretét írja le, míg az utóbbi arra vonatkozik, hogy mit is jelentenek ezek az azonosulási formák az egyén számára, s hogy az európaiság vagy a nemzeti kötődés különféle tartalmi elemei mennyiben épülnek be az egyén önképébe és miként gazdagítják azt.

A társas vagy kollektív identitás különféle keretei egy sokszínű csoportközi teret rajzolnak meg az egyén számára, amely döntő szerepet játszik az egyén kulturális szocializációjában és integrációjában. Ezek vonatkoztatási keretek egyszerre hatnak az egyén önképére, sokszor versengenek egymással, máskor kiegészítik egymást, vagy éppen bonyolult egységbe ötvözőnek. Állandóan változnak aszerint, hogy az éppen aktuális egyéni

¹⁸ Erikson, E. H.: *The problem of ego identity*. Journal of the American Psychoanalytic Association, 4/ 1956. 56-121.o.

¹⁹ Hamilton, D.L., - Sherman, S. J.: *Perceiving persons and groups*. Psychological Review, 103, 336-355.o., Karolewski, I. P. *Citizenship and collective identity in Europe*. In : Karolewski, I. P. – Kaina, V. (Eds.), *European Identity: Theoretical Perspectives and Empirical Insights*. Lit Verlag, Berlin, 2006. 23-59.o.

²⁰ Tajfel, Henri: *Social Identity and Intergroup Relation*. Cambridge University Press, 1982.

élethelyzetek, szerepek és viselkedések melyik szempontokat vagy vonatkoztatásokat erősítik fel vagy gyengítik le.

Empirikus elemzésünk szempontjából a *társas identitás* kulturális tereinek négy szintjét érdemes megkülönböztetünk. A legszűkebb azonosulási közeg a *lokális* élettér, amely lakóhelyünk, munkánk, mindennapi tevékenységeink mikrokörnyezetét foglalja magába. Ide tartozik leginkább a település, ahol lakuk, a város vagy a vidék, amelyhez számos szálon kötődünk. Ez az az tér, ahol csoportközi interakcióink leginkább sűrűsödnek, ahol a társadalmi ingroup más tagjaival személyes szálak kötnek bennünket össze. A következő nagy kulturális identitásképző keret az *ország* és az országot kulturálisan és politikailag megkülönböztető *nemzeti tér*. A nemzeti közösség összetartó rendszerét egyrészt instrumentális, másrészt szimbolikus tényezők működtetik. Az előbbihez tartoznak a politikai igazgatási rendszer, a közös normák és jogrendszer, a gazdaság nemzeti keretei, a közös infrastruktúra, a szolgáltatások és a szociális gondoskodás hálójá, míg az utóbbihoz sorolható a közös nyelv, a kulturális és etnikai gyökerek, a közös múlt emlékezete, a szokások és hagyományok, és a lelki összetartozás érzete.

A lokális és nemzeti identitás hagyományos meghatározó kereteit az elmúlt évszázadban a globalizáció megállíthatatlan folyamata feszíti szét. Ebben a kontextusban nyer értelmet a közös Európa politikai eszményét megvalósító szélesebb integrációs keret, illetve az emberek életét alapvetően meghatározó minden korábbi határt átmetsző *globalizációs* tér. Mindez pedig nem pusztán az emberi kapcsolatokban és csoportközi viszonyokban nyitott radikálisan új perspektívákat, de kikényszeríti az európai és globális identitások iránti társadalmi igények kialakulását is.

A társas identitás fenti négy kulturális szinterei együtt formálja az egyének és a csoportok önazonosságát, az egyéneknek a csoporthoz való tartozását. Viszonyukat a sokféleség, a pluralitás, az összetettség és kontextualitás jellemzi, miközben olyan ellenhatások is megfigyelhetők viszonyukban, mint az elhatárolódás, a versengés, a megkülönböztetés és a kizárólagosságra való törekvés. Mielőtt megvizsgálánk a négy identitástípus jellegzetességeit a különböző országokban, érdemes röviden szólni az egyes kulturális vonatkozások sajátosságairól.

A *nemzeti keret* és szempont, illetve a nemzeti azonosulás fontossága hagyományosan, mint politikai koncepció jött létre a modern korban. A modernizáció kihívásai kikényszerítették a nemzeti alapon való széleskörű és komplex integráció új formáit. Ide sorolható a modern állam megszületése, egy szigorúan területi alapon szerveződő és határokkal körülírt adminisztratív és bürokratikus integráció, a gazdaság piaci alapú átfogó koordinációja, a nemzeti kapitalizmus kialakulása. Mindehhez olyan politikai és társadalmi integrációra volt szükség, amely a nemzetállami határokon belül képes volt integrálni a teljes politikai közösséget, létrehozta a közszférát és a civil társadalmat, és bevezette az egyéni és kollektív politikai részvétel egyenlőség elvén alapuló formáit. A nemzetállam teremti meg a modern állampolgár státusát, a nemzeti identitás pedig politikai, szociális és kulturális tartalmat adott az állampolgárság intézményének.²¹ A posztindusztriális korszak azonban szét is feszíti ezeket a kereteket. A nemzeti határok egyre erősödő átjárhatósága rombolja a

²¹ Gellner, E.: *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford, 1983.

nemzeti elszigetelődés kereteit, a hagyományos nemzetállami politikai elkülönülést felülírja az együttműködés és közös politizálás igénye. A gazdasági bezárkózást és a nemzetgazdasági protekcionizmust a globális gazdasági folyamatok váltják fel. A nemzeti identitás átalakulása tekintetében pedig a legfontosabb változás abban mutatkozik, hogy a hagyományos kulturális homogenizáció és dominancia helyét átveszi a kulturális pluralitás, az etnikai és kulturális együttélés bázisán létrejövő multikulturalizmus, az identitások sokszínűvé válása. A politikai nacionalizmus helyét egyre inkább az etnikai nacionalizmus²², a nemzeti szolidaritási közösség szerepét pedig alternatív szolidaritási közösségek megjelenése váltja fel. A közös nemzeti etnotörténelem, a közös kulturális gyökerek, sőt még a közös nemzeti nyelv is veszít jelentőségéből. Az átalakuló nemzeti eszme és a hozzá kapcsolódó nemzeti identitás nagy kihívása az, hogy ebben az átalakulásban mennyiben tud továbbélni és milyen új formákat tud felvenni a nemzeti keretben zajló együttműködés, szolidaritás és kulturális együvé tartozás, és mik lesznek azok a közös értékek, amelyek fenntartják az állampolgárok együttélésének fontosságát.

A nemzeti keretek ellenpontja a *globális perspektíva*. Az elmúlt évtizedek nemcsak a politikában, a gazdaságban, az emberek mozgásában, vagy a tudás- és információáramlásban gyorsult fel a globalizálódás folyamata, de a változás előrevetíti új, globális identitások megszületését is. Ennek a jele egyrészt az egyetemes emberi jogok, a tolerancia, a pluralizmus, a demokrácia normáinak az egyetemessé válása, másrészt az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szociális gondoskodás, a társadalmi igazságosság normáinak megkerülhetetlensége. A globális identitás meghatározó szempontjai a multikulturalizmus, a kollektív kulturális jogok, az ismeretekhez való globális hozzáférés, a globális kommunikáció és társadalmi hálózatépítés, illetve a fogyasztás globalizálódó jellege. Ugyanakkor súlyos kihívásokkal is szembe kell nézni a globális identitásnak. Ide tartoznak az elszegényedés kérdése, az egyenlőtlenségek globális erővonalak mentén való felerősödése, a környezeti és társadalmi kockázatok, de nem utolsósorban ide tartozik a gyorsuló migráció, és ennek súlyos demográfiai kihívásai, valamint kultúraközi konfliktusai.

Az európai perspektíva, az Unióba tömörülő európai országok egységesülése egyrészt túlmutat a nemzeti kontextuson, másrészt azonban csak részben kapcsolható a globalizáció aktuális trendjeihez. Az Unió ígérete egy folyamatosan kiszélesedő és elmélyülő folyamat, amely átfogó közjogi, gazdasági, politikai integrációt ígér a csatlakozó országoknak és azok polgárainak, az innováció eddig ki nem használt területein képes komoly versenypozícióba juttatni Európát, valamint nemzeti határokon átívelő életpálya esélyeket és mobilitást kínál fel mindazoknak, akik erőforrásaikat a nagyobb siker és jobb életminőség reményében egy transznacionális térben is képesek és tudják konvertálni. További vonzereje az Unió eszméjének, hogy újraírja a nemzetállamok hagyományos versengésre, dominanciára és egymás kiszorítására alapuló rendszerét, nemzeti kereteken átnyúló regionális és szupranacionális együttműködést, partnerséget és felelősségvállalásokat alakít ki a tagországok között, erőfeszítéseket tesz a nemzetek közötti egyenlőtlenségek kiegyenlítésére, illetve a tagországok közötti szakadék mérséklésére. Mindez természetesen megjelenik az identitás vonatkozásában is. Polgárai számára az Unió legfőképpen sikert, gazdagodást, egy

²² Brubaker, R. - Cooper, F.: *Beyond „identity”*. Theory and Society 29., 2000. 1-47.o.

nyitott térben való mozgást, a lehetőségek szélesre tárulását, és egy növekvő biztonságot kínál fel, amely számos vonatkozásban csökkentheti a nemzetállami térben hagyományosan létező egyéni és kollektív hátrányokat és egyenlőtlenségeket. Az Unió politikai eszménye teret nyithat a politikai identitás új formáinak is, legfőképpen a pluralizmusnak, illetve a demokratikus politikai részvétel új lehetőségeinek. Ahol azonban az identitásépítés komoly korlátokba ütközik, az a közös kulturális értékek és gyökerek kijelölése, illetve egy „azonosságtudat” lelki és szimbolikus vonatkozásainak a kimunkálása. Ehhez hiányzik a közös kulturális identitás, a közös nyelv, a közös etnotörténelem és kulturális emlékezet, továbbá nehézségeket támaszt a felerősödő kulturális diverzifikáció, és az ebből fakadó kulturális konfliktusok. Ahogy a nemzeti kategorizáció egyértelmű határt húz a „bent” és a „kint”, a nemzeti tagság és az idegenek között, addig az egységes Európa eszméjéből kinőtt Unió határmeghúzója bizonytalan és állandóan változik, hasonlóan ahhoz, ahogy az európai kultúra és az Európán kívüli kultúra közötti választóvonalak is elmosódtak és folyamatosan megkérdőjeleződnek. De a politikai egység és a sokszínűség elvén szerveződő európai polgárok közösségének a gondolata sem konfliktusmentes. Mindmáig tisztázatlan, hogy a politikailag körülhatárolt európai tér jelent-e valamiféle egységes társadalmi teret, vagy csupán egy virtuális „társadalom” képezi az egységes Európa társadalmi alapját. Nem egyértelmű, hogy milyen társadalmi szálak és értékek teremtenek kapcsolatot az európai emberek között, mint ahogy az sem mindig egyértelmű, hogy milyen alapon rekesztődnek ki emberek vagy emberek csoportjai ebből a közösségi térből. Az európai identitás ellenmondásai ezekben a kulturális és társadalmi problémákban gyökereznek, és az ezekre adott válaszoktól függ, hogy milyen irányba változik a jövőben az Európai Unióhoz való kötődés és az európai identitás.

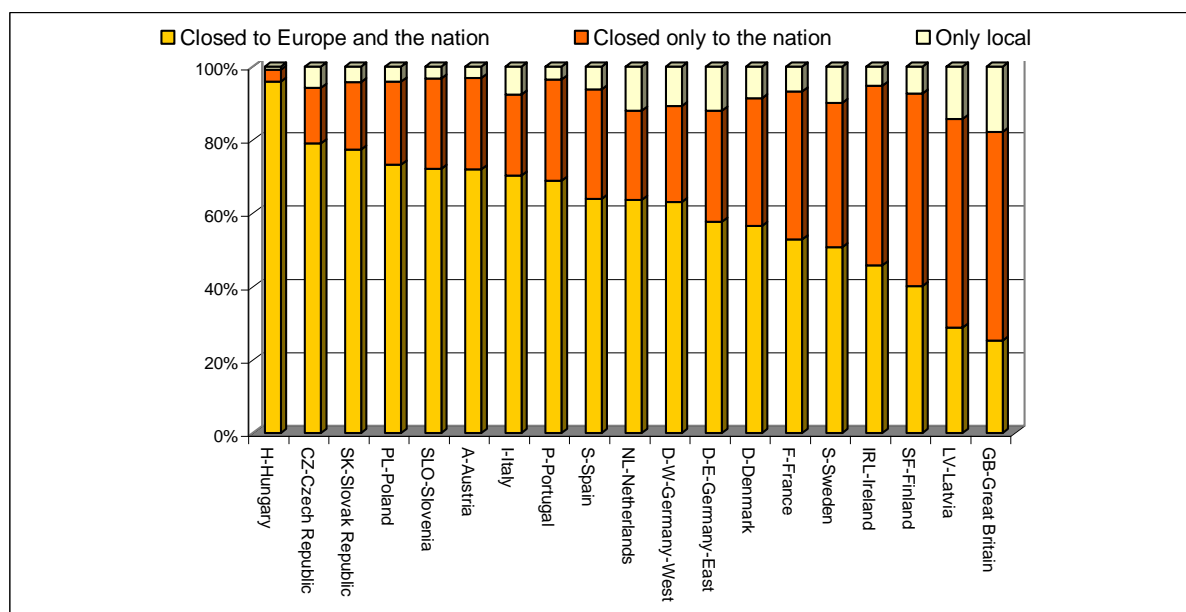
Az új Európához való kötődés és a nemzeti azonosulás mértéke

Az elméleti nézőpontok és az értelmezési keret áttekintése után most már empirikus megközelítésben érdemes megnéznünk a nemzeti, az európai és a globális *identitás* szerepét a társas azonosulás mechanizmusában. Az azonosulás szerkezeti komponenseit rekonstruáló tudásszociológiai elemzés megkülönbözteti a reflektálatlan, magától értetődőnek és természetesnek tekintett nemzeti identitást, szemben az ideologikus elemeket részben vagy egészben megjelenítő és reprodukáló konstruált nemzeti identitással.²³ Először azt nézzük meg, hogy az egyes országokban milyen gyakorisággal és milyen intenzitással azonosulnak a megkérdezettek spontán érzelmi módon saját nemzeti csoportjukkal, illetve magával Európával.

Az operacionalizálás során a társadalmilag létrehozott távolság-közelség érzés belső, érzelmileg reflektálatlan élményét vettük alapul, melyet a „közelség” szó használatával próbáltunk a megkérdezettek számára érthetővé tenni. Az azonosulás a lokalitásból kiindulva egészen Európáig terjedő koncentrikus körök mentén lehetséges, de míg a lokalitás a kért konkrét fizikai-földrajzi környezetét jeleníti meg, addig a nemzet és különösen Európa olyan konstrukció, amelyhez történeti, szimbolikus, érzelmi tényezők is társulnak.

²³ Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992.

A következő ábrán azt mutatjuk be, hogy az egyes szintekhez való kötődés hogyan alakul Európa különböző országaiban a vizsgált időszakban.

1. ábra: A spontán helyi, nemzeti és európai kötődési minták országoként

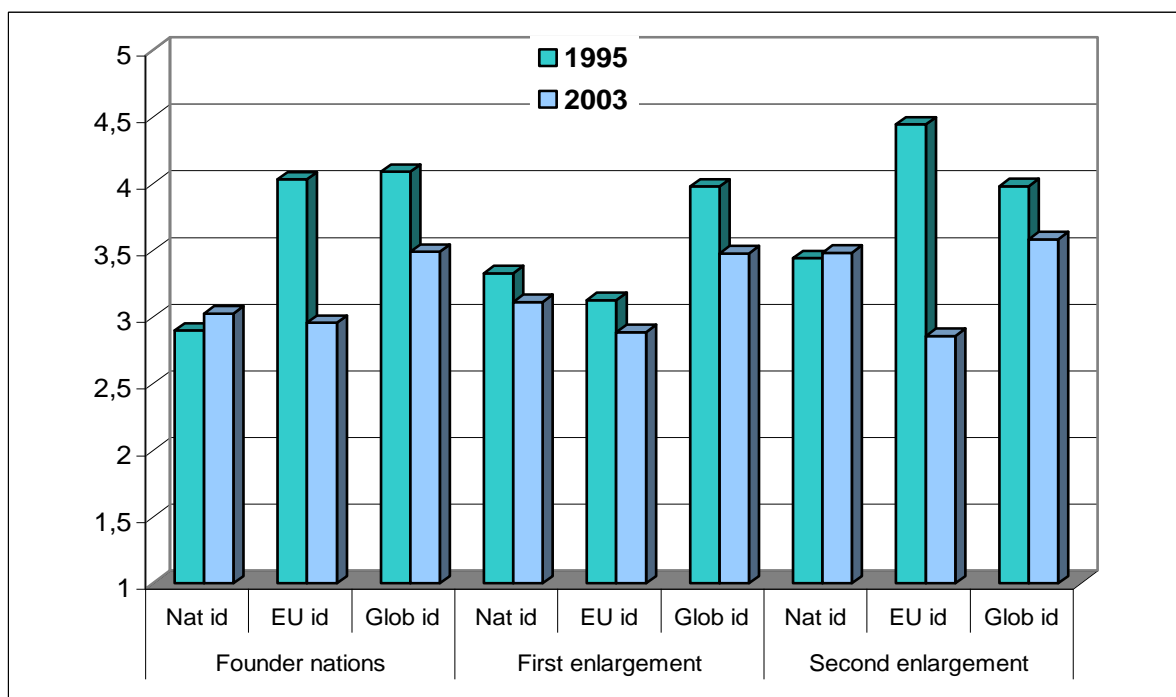
A nemzeti keretek látható módon szinte minden vizsgált országban szoros szálakkal kötik meg a közösség tagjait. Különbségek leginkább abban mutatkoznak, hogy ez párosul-e egy európai kötődéssel is, vagy az identifikáció keretei lezárulnak a nemzet határainál. Meglepő módon a frissen csatlakozó országoknál mutatkozik a kettő kötés a legerősebbnek (Magyarországon, Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és Szlovéniában), míg a nyugat-európai magtól legtávolabbi területeken hat legkevésbé Európa vonzása (Nagy-Britannia, Finnország, Írország, és Lettország). Paradox módon minél régebben tagja valamelyik ország az Uniónak, és minél inkább élvezzi az eltűnő nemzeti határok előnyeit, és minél szabadabb a polgárainak az átjárás a többi országba, annál inkább felértékelődik érzelmileg a nemzeti tér vonzereje (illetve gyengül le a nyitott európai térhez való közelségérzet jelentősége). Azok az országok viszont, amelyek hosszú évtizedeken vagy évszázadokon át a perifériára szorultak, vagy egyszerűen kimaradtak az európai modernizáció főáramából, nemzeti hovatartozásukat egy erős európai érzelmi kötődéssel élik meg.

Az azonosulás koncentrikus körei ugyanakkor nem véletlenszerűen, hanem szigorú logika szerint alakítják az emberek attitűdjeit. Az identitás-mintázatok egymásra épülése egyrészt a társadalmi identitás többes szerkezetéből fakad, és a párhuzamos csoporttagságok és viszonyítások kényszeréből következik, másrészt feltételezi, hogy az elsődleges, a másodlagos és további csoporttagságok és a hozzájuk kötődő identitások hierarchikusan épülhetnek fel.²⁴

A régebbi tagországok körében az érzelmi azonosulás kapcsán megfigyelhető „euroszeptizmus” az egyes identifikációs keretek kognitív terében is megmutatkozik. Az

²⁴ Tajfel: *Social Identity and Intergroup Relations*.

az egyes identitástípusokat aszerint is megkülönböztetjük, hogy milyen értékek és célok jelölik ki az identifikáció kereteit. E szerint a nemzeti kontextus a belső homogenizációt, az elkülönülést, a bezárkózást és a protekcionizmust jelenti, szemben az európai vonatkoztatási kerettel, melyben éppen fordítva, az együttműködés, az önkorlátozás és a közös érdek szerepe kap különös hangsúlyt, vagy a globális identitás kontextusa, ahol a világméretű (gazdasági, biztonságpolitikai, vagy éppen környezetvédelmi) preferenciák és szabályozások játszik a döntő szerepet. Ha e három identifikációs keretet hasonlítjuk össze aszerint, hogy az egyes országok milyen régen tagjai az Uniónak, az érzelmi kötődés korábbi trendjeihez képest elég nagy eltéréseket tapasztalunk.

2. ábra: Nemzeti, európai és globális identitások összevetése

A globalizáció tekintetében szinte semmilyen különbség nem látszik a három országsoport esetében. Mindhárom régióra érvényes a globalizáció viszonylag erőteljes elfogadása még akkor is, ha némi visszaesés mutatkozik ezen a téren a két vizsgált időpont között. A nemzeti identitás és nacionalizmus ereje viszont annál erősebb és tartósabb, minél később csatlakozott egy ország az Európai Unióhoz. Úgy tűnik, hogy a nemzethez való tartozás kognitív tartalmai erős muníciót voltak képesek szolgáltatni az újonnan csatlakozó országok polgárainak abban a küzdelemben, hogy Európa végre magába fogadja ezeket az országokat. Ugyanakkor a legnagyobb ingadozást éppen az uniós értékekhez való kötődés terén figyelhetünk meg. Különösen az alapító országoknál és a legfrissebben csatlakozók esetében esik vissza drámai módon az európai uniós identitás súlya. Az utóbbiak esetében feltehetően a korábban bemutatott erős pozitív Európához kötődő érzelmek és várakozások, és a csatlakozással kapcsolatos reális nehézségek és problémák ellentmondása vezetett ehhez a drámai mértékű csökkenéshez.

Összességében sem a nemzeti, sem az európai, sem a globális identitás dominanciájáról nem lehet beszélni. Mindhárom vonatkozásban egyfajta *ambivalencia* jellemzi a válaszadókat, és leginkább az ingadozás terén mutatkoznak jelentősebb ország és regionális eredetű ország különbségek. A frissen csatlakozó országok esetében a legerőteljesebb ez a fajta ingadozás, ami jelzése lehet az identifikáció bizonytalanságainak és ellentmondásosságának. Ami viszont stabil és perzisztens, az a nemzeti kötődés ereje.

Ütköző értékek és értékalapú kulturális konfliktusok

A témával foglalkozó kutatások eredményei szerint a *büszkeség* minden nemzet érzelmi kötőanyaga. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a spontán azonosulás bázisán jelentkező nemzeti büszkeségérzet a magát egy-egy európai nemzet tagjaként besoroló személy identitástudatában milyen kognitív tartalmakat mozgósít, amikor magát és másokat arról győz meg, hogy miért büszke arra, hogy ő éppen az adott nemzet tagja.

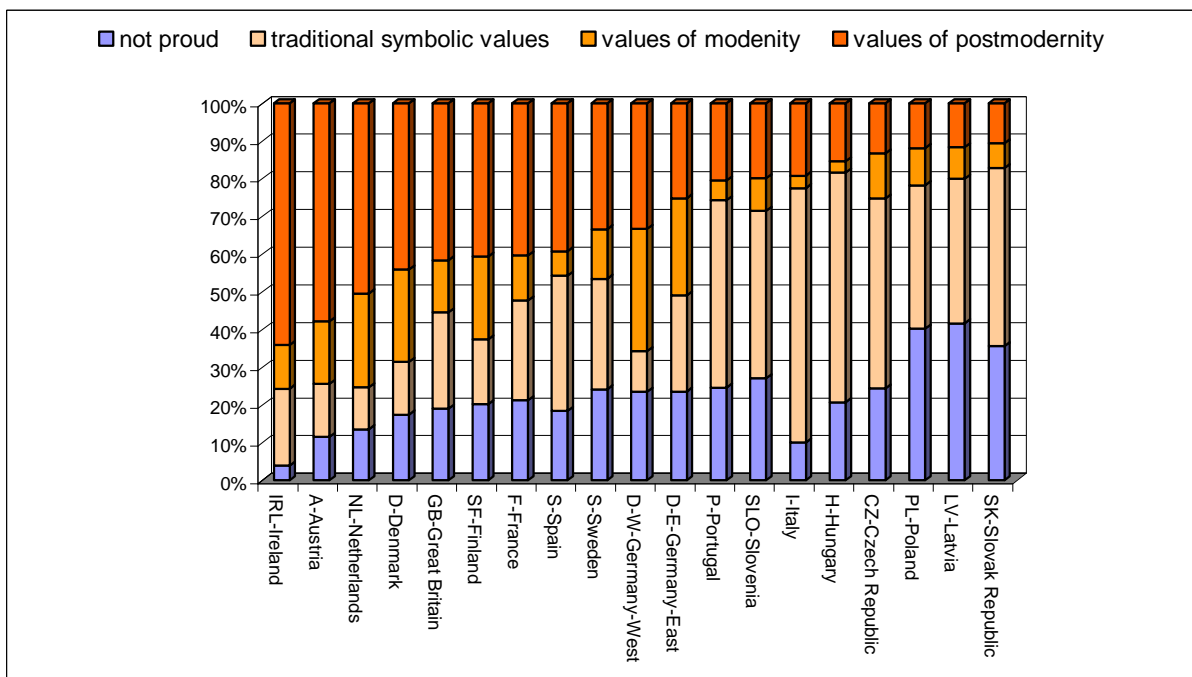
A témákat úgy választottuk ki, hogy ne csak azoknak legyen esélye a nemzeti büszkeség igazolására, akik nemzeti múltja és jelene lehetőséget ad mindenki számára egyértelműen elismerhető eredmények és sikerek megtapasztalására, hanem azok is hozhassanak fel indokokat, akik büszkeségtudata homályosabb tartományokból, a múltból a jelenbe áthagyományozott, empirikusan nehezebben észlelhető tartalmakból táplálkozik. Természetesen egyik nemzet sincs indokok híján, de mint látni fogjuk, egyáltalán nem véletlen, hogy mely nemzetek polgárai mely tartalmakra hivatkoznak elsődlegesen, amikor arról van szó, hogy miért érznek büszkeséget nemzeti hovatartozásuk okán.

Tíz kognitív elemet soroltunk fel, melyek mindegyike kapcsán az egyes országokban élő megkérdezetteknek lehetőségük volt arra, hogy egy négyfokú skálán bejelöljék, milyen értékben érznek büszkeséget az adott elem hallatán. A felkínált dimenziók egyrészt az európai modernizáció meghatározó vonatkozásait ölelték fel (gazdasági teljesítmény, politikai befolyás, emberi jogok védelme, szociális gondoskodás), másfelől a nemzeti azonosulás kulturális gyökereit, a nemzeti identitás narratív szimbolikus vonatkozásait (művészet, tudomány, történelem, sportteljesítmények) foglalták magukba. Mindenekelőtt arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon megrajzolható-e valamiféle nemzeti értéktérkép és önkép a felkínált témák közös terében, és ha igen, vajon mutatkoznak-e ország- és régió specifikus sajátosságok ezen értéktérkép mentén.

A tíz témát három értékprofilba sikerült integrálnunk. Ez az elkülönítés részben követi Ronald *Inglehart* 70-es években kiformált koncepcióját²⁵, amely elkülönítette egymástól a materiális vagy modernizációs, illetve posztmateriális vagy posztmodern értékorientációkat. Az elsőbe soroltuk azokat az értékeket, amely meghatározó szerepet vittek a modern ipari társadalmak megszületésében (gazdasági siker és politikai befolyás), míg az utóbbiba olyan posztipari társadalmi értékek kerültek, mint a szociális biztonság és szolidaritás fontossága, illetve az emberi jogok védelme. Ezek mellett egy harmadik értékprofil is megkülönböztettünk, amelyet tradicionális értékorientációnak hívunk, és

²⁵ Inglehart, R.: *The Silent Revolution (Changing Values and Political Styles Among Western Publics)*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1977.

amihez a büszkeség szimbolikus és kulturális-narratív vonatkozásait soroltuk be. A három profil mentén klaszteranalízissel kerestünk olyan értékkombinációkat, amelyekkel az egyes országok nemzeti büszkeségtérképét kívántuk megrajzolni.

3. ábra: Az egyes országok nemzeti büszkeség térképe (%)

A hagyományos nemzeti és modern európai értékek mentén kirajzolódó térkép markánsan választja el egymástól Európa nyugati és keleti tételét. A legmeglepőbb fejlemény mégis abban tapasztalható, hogy *Nyugaton* nem pusztán a büszkeségérzet általános intenzitása igen erős, de abban is, hogy a büszkeségérzet forrása a hagyományos modernizációs sikerektől egyre inkább a posztmaterális teljesítmények irányába tolódik. Különösen igaz ez a kisebb, illetve a különösen gyors fejlődést felmutató országokra, mint például Hollandia, Dánia, Ausztria vagy Írország. Az alapító nagyk, mint Nagy-Britannia és Franciaország megosztottabbak ezen a téren, és a hagyományos modernizációs teljesítményük mellett gyakran hivatkoznak nemzetük kulturális és szimbolikus teljesítményére. Németország - és különösen annak nyugati része - ebből a szempontból kivétel: a németek szinte azonos mértékben büszkék az ország modernizációs teljesítményére, illetve a posztmaterális eredményekre, bár a büszkeségérzet fontosságát teljes mértékben elutasítók aránya sem elhanyagolható.

Ezzel szemben az újonnan csatlakozó *posztoszocialista* országok polgárainak büszkeségérzetét szinte semmilyen modernizációs téma nem tudja megmozgatni. Országuk modern teljesítményét az emberek nem érzik fontosnak és nem értékelik nagyra, szemben olyan értékekkel, mint a nehezen értelmezhető és főképp a szubjektív emlékezés által éltetett közös nemzeti történelmi múlt, az egyediségben megnyilvánuló nemzeti kultúra öröksége, illetve az alulértékelt közösségi teljesítmények korlátait áttörni képes különleges egyéni teljesítmények megkülönböztetett megbecsülése. Ez a fajta kisebbségi érzet könnyen

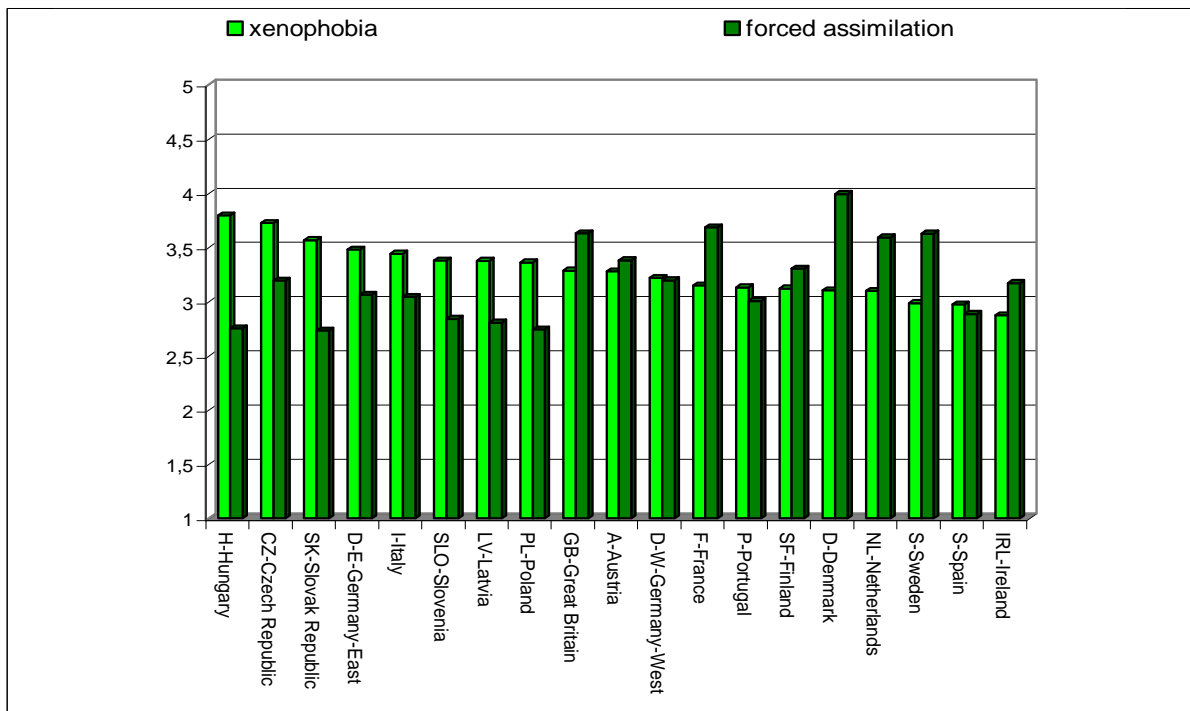
alááshatja a közösség önbecsülését, ami abban is megnyilvánul, hogy Kelet-Európában legnagyobb azoknak a száma, akik semmiféle büszkeségérzetet nem éreznek hazájuk teljesítménye iránt.

Összességében szembetűnő, hogy az országok mennyire megosztottak önképük és értékpreferenciáik mentén. Mindez szkepsziseket kelt az egységesülés tekintetében, és nem egyértelmű, hogy az országokat, illetve országcsoportokat elválasztó kognitív szakadékokat hogyan lehet majd sikeresen áthidalni, és hogyan teremthető meg egy egységes identitás közös értékalapja.²⁶

Ennek a dilemmának egy másik aspektusát jelzi az európai értékek között kiemelt fontossággal bíró *multikulturalizmus* elfogadottsága. A multikulturális nézőpont társadalmi beágyazódását a kutatás a bevándorlókkal szemben megnyilvánuló attitűdökkel mérte. A bevándorlók a modern, globalizálódó világban az idegenség reprezentációi, elfogadásuk vagy elutasításuk pedig a mássággal szembeni tolerancia fontos mércéje. Az egyesült Európa eszméje, amely az etnikai, vallási, nyelvi, kulturális sokszínűség elfogadásának és integrációjának az elvén jött létre, a másság tekintetében a tolerancia meghatározó szerepét képviseli. Vajon tetten érhető-e ez az értékpreferencia a migránsokkal szembeni attitűdökben? Ennek negatív próbája, ha megvizsgáljuk, vajon milyen elfogadottsággal bír Európa különböző országaiban és régióiban az idegenellenesség és a bevándorlókat kirekesztő attitűd. A xenofóbia előfordulását olyan hagyományos sztereotípiákkal való egyetértéssel mértük, mint például: „a bevándorlók miatt növekszik a bűnözés”, vagy „a bevándorlók elveszik a helyi emberek elől a munkalehetőségeket”. Ez a félelem olyan politikai megfontolásokkal párosulhat, mint, hogy a bevándorlók száma túl nagy, és hogy a kormányok túl sokat költenek a bevándorlók támogatására. A mássággal szembeni tolerancián alapuló nyitottság viszont képes felismerni a bevándorlók eredményezte gazdasági hasznot, és azt vallja, hogy a migránsok gazdagítják a nemzeti közösség kultúráját. A fenti attitűdöket a vizsgálat során hat item mérte, amelyek mindegyike jól illeszkedett egy látens faktorstruktúrába. Ebből hoztuk létre aggregálással a xenofóbia értékskálát, melynek magas értékei a migránsokkal szembeni heves elutasítást, az alacsony értékei pedig az intenzív elfogadást fejezik ki.

Egy másik kérdéscsoport azt mérte, hogy vajon az etnikai kisebbségekkel szemben a válaszadók a teljes beolvadás, az asszimiláció stratégiáját preferálják-e, avagy ellenkezőleg: a kulturális másság megőrzésén alapuló integráció gondolatát tartják kívánatosnak. Az e kérdések alapján kialakított skála magas értékei az asszimilációt, az alacsony értékei pedig az integrációt tartják elsődleges követendő útnak. A következő ábra a xenofóbia és az asszimilációs stratégia erősségét mutatja be, országok szerint Európában.

²⁶ Mivel az EU a társadalmi, politikai és gazdasági reformok hordozója, egy egalitáriusabb társadalmat céloz meg, Inglehart azt várta, hogy az EU gondolata inkább a posztmaterialisták körében nyer támogatásra. Más kutatások azonban csak részben támasztották alá Inglehart hipotézisét: a régi tagországokban érvényesnek bizonyult az elmélet (*Anderson, Reichert*), míg a később csatlakozott országokban a posztmaterialisták kevésbé támogatták az integráció folyamatát, mint a materialisták. (*Janssen*) A mi kutatásunk szerint is ezt látszik igazolni: gyenge összefüggést tapasztaltunk nyugaton a posztmateriális értékek és az EU támogatottság között. A posztmaterialista országokban viszont a materiális értékek hatottak jobban. Ld: Anderson, C. J., - Reichert, M. S.: *Economic Benefits and Support for Membership in the EU: A Cross-National Analysis*. Journal of Public Policy, 15(3),1996. 231-249.o.; Janssen, J. I. H.: *Postmaterialism, Cognitive Mobilization and Public Support for European Integration*. British Journal of Political Science, 21(4), 1991.443-468.o.

4. ábra: Idegengyűlölet és multikulturalizmus országonként

Hasonlóan a büszkeségérzet korábban bemutatott tematizációjához, itt is Európa kettéválását figyelhetjük meg. A fejlett nyugat-európai országok relatív nyitottságot mutatnak a bevándorlók iránt, bár ennek hevesességét korántsem szabad túlbecsülnünk, hiszen a legalacsonyabb elutasítást mutató Írország, Spanyolország vagy Svédország esetében is éppen csak a közepes érték alatt áll a *xenofóbia-mutatónk*. Ezzel szemben az újonnan csatlakozó volt szocialista országok polgárai – beleértve Németország keleti felén élőket és meglepő módon az olaszokat is –, hevesebb indulatokat táplálnak és elutasítóbbak az idegenekkel szemben. Ugyanakkor az Európa keleti felében megmutatkozó idegenellenesség a belső etnikai kisebbségekkel szemben nem párosul asszimilációs stratégiával, míg a modernizáltabb nyugati térfélen a tolerancia heves asszimilációs törekvésekkel jár együtt. Ez figyelhető meg Nagy-Britanniában, Franciaországban, Hollandiában, Svédországban és különösen Dániában. E vegyes kép mögött feltehetően eltérő szociológiai és társadalomlélektani folyamatok munkálnak. Nyugat-Európa, amely a multikulturalizmus eszméjét, mint kiemelt posztmaterális értéket tűz a politikai zászlajára, egyben célországja az egyre erőteljesebb bevándorlási mozgalomnak. Ez sokhelyütt strukturális xenofóbiát gerjeszt, aminek hátterében a tömeges migráció okozta társadalmi feszültség és kulturális konfliktus áll. És hiába hivatalosan elfogadott kulturális érték a mássággal szembeni tolerancia, a tömeges bevándorlás néhol heves elutasításba, másutt erőteljes asszimilációs elvárásokba torkollik. A kelet-európai idegenellenesség viszont más logika szerint működik. Itt a migráció még nem jelent aktuális társadalmi kihívást, a bevándorlók száma még alacsony, viszont a rendszerváltást követő nemzeti újjászületés, és az ezt kísérő felerősödő identitáskeresés kulturális homogenizációval bázisán ment végbe. Ebbe az önanonosságkeresésben az

idegenek csak zavaró tényezők, amiből szükségszerűen következik a kevés bevándorlóval szembeni gyanakvás, a többséghez képesti másság sokszor durva elutasítása, miközben a nemzeti etnikai kisebbségek asszimilációja a többségi társadalomba sem feltétlenül jelent kívánatos célt.

Európa bár a kulturális sokszínűség (egyre bővülő) bázisán egy eddig sehol nem létezett széles alapokon nyugvó kulturális integráció megteremtését tűzte ki céljául, de a mindennapokban a kulturális töréspontok nemhogy nem akarnak eltűnni, de újabb és újabb konfliktusokba torkolnak. Úgy tűnik, hogy a hatékonyság maximalizációja egyszerűbb feladat, mint az eltérő kultúrák kibékítése.

Vonzások és választások

Az eddigiekben a kulturális identitás néhány affektív (kötődés) és kognitív (büszkeségérzet, nyitottság és mások elfogadása) tényezőjét, valamint azok aggregátumait mutattuk be, melyek jól illusztrálták, hogy a kötődés és identitás tartalmi elemei milyen változatokban van jelen a különböző európai országok kollektív tudatában és polgárainak identitásában. Adataink alapján szembevetendő, hogy az Európai Unió megkülönböztetett történeti és politikai régiói, illetve különböző kulturális és történeti háttérrel jellemezhető országai jelentős különbségeket mutatnak, ami a tudatvilág egységesülésének gyengéseire világít rá.

Egy másik lehetséges elemzési logika szerint abból is kiindulhatunk, hogy az egyes identitástényezők alapján csoportokat különítünk el az Európai Unió országaira kiterjedő teljes vizsgálati populációban, s ezt követően megnézzük, hogy az eltérő országokban és régiókban milyen arányban fordulnak elő az adott csoportok, melyek tagjait az identitásépítés és értékorientációjuk sajátos módjai rokonítanak egymással.

Ehhez az elemzéshez a kulturális kötődés és társadalmi identitás számos kognitív és affektív elemét felhasználtuk. A típusok keresésébe felhasználtuk az európai és nemzeti kötődés érzelmi komponenseit, az etnocentrizmus és a büszkeségérzet mértékét, a politikai és gazdasági nacionalizmus erősségét, a globalizáció elutasítását, illetve a kisebbségekkel szembeni asszimiláció és a mássággal szembeni elutasítás jellegzetes attitűdjeit. Mindezek alapján klaszterelemzést folytattunk, melynek eredményeképp három jellegzetes beállítódás tűnt elő.

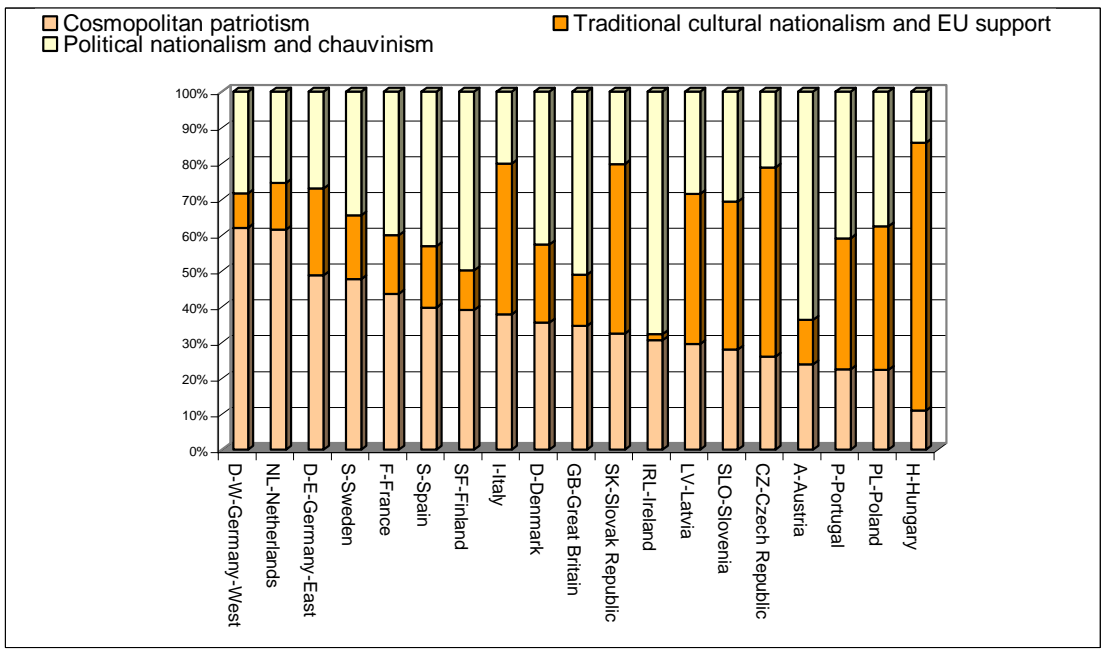
Az egyik jellegzetes identitástípust *Habermas* nyomán²⁷ *kozmpolita patriótának* neveztünk el. Ennek a csoportnak a tagjai állnak legközelebb az elképzelt európai polgár eszményéhez. Jellemző rájuk egy igen erős európai kötődés, a globalizációval szembeni ambivalencia és a hagyományos politikai nacionalizmus – bár csak mérsékelt formában való – elutasítása. A kozmpolita patrióta az idegenekkel szemben toleráns, saját nemzetét inkább befogadónak, semmint bezárkózónak akarja látni, a belső kisebbségeket inkább integrálni, mintsem asszimilálni szeretné. Elkerüli a nemzeti etnocentrizmus csapdáját, büszkeségérzete realizmust tükröz és mentes a túlzásoktól.

²⁷ Habermas, J.- Ratzinger, J.: *The Dialectics of Secularization*. CA: Ignatius Press, San Francisco, 2005. 85 o.

A második típust tradicionális *kulturális nacionalistának* neveztük, aki azonban szoros szálakon kötődik Európához, és támogatja országa EU csatlakozását. Egyfajta haszonelvűség hajtja ezt a csoportot. Erős benne a nacionalizmus és etnocentrizmus, ami erős tradicionális kulturális büszkeségérzettel párosul, de pártolja a globalizációt is, ha ez a nemzeti közösség javát szolgálja. A saját csoport haszonmaximalizációja, ami nemzeti és európai térben egyaránt megjelenik, azt is eredményezi, hogy a jóléti sovinizmus eszméjétől sem mentes ez az identitásprofil. Ezt jelzi, hogy az idegenekkel szemben gyanakvó és inkább elutasító, a nemzeti közösség határait lezárja, és nem szívesen osztja meg a közösség teljesítményét másokkal, a belső kisebbségekkel szemben pedig mérsékelt asszimilációs elvárást fogalmaz meg.

A harmadik típust hívtuk *nemzeti sovinizstának*, ami erős politikai nacionalizmussal, a nemzeti érdekek egyoldalú prioritásával, és erős protekcionizmussal párosul. Ez a csoport a nemzetét egy bezárkózó és önérdekérvényesítő közösségnek tekinti, ami befelé asszimilál, határait az idegenek elöl lezárna, a nemzeti kategorizáció tekintetében pedig a legszigorúbb, és leginkább határmeghúzó. De a nemzeti sovinizsták csoportja kifelé sem mutat nyitottságot, és a leginkább ezt a csoportot jellemzi az euroszkepticizmus. Az Unió kínálta integráció gondolatát relatíve ők utasítják el leginkább, és az integrációt vezérlő legfontosabb társadalmi és kulturális értékek támogatottsága is a leggyengébb.

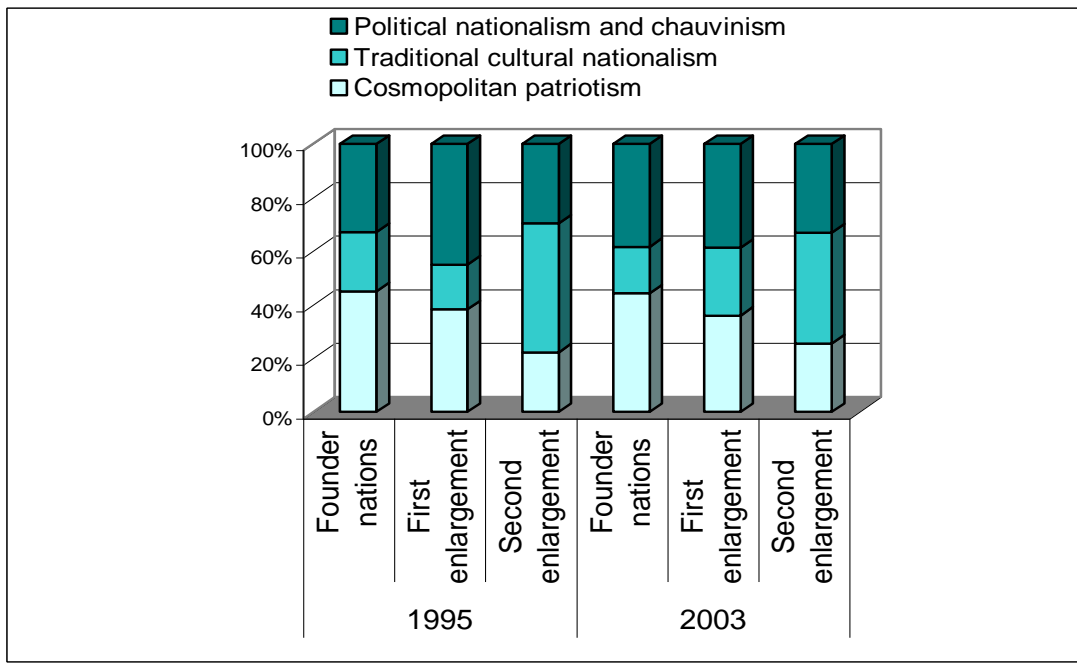
A három típus jelentősen megosztja az európai lakosságot, egyharmad–egyharmad–egyharmad arányban. Az országok mentén azonban a különbségek sokkal nagyobbak. A kozmopolita patriotizmus hazája főképp Európa nyugati fele. Németország, Hollandia, Svédország és Franciaország vezeti a névsort, de a többi nyugat-európai országban is jóval meghaladja az ilyen identitásprofillal rendelkezők csoportja a válaszadók egyharmadát. A tradicionális kulturális nacionalista típus elsősorban az újonnan csatlakozó poszt-socialista országok válaszadóit jellemzi. Magyarország, Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Lettország sorolható ide, de a dél-európai régióban sem ritka ennek a típusnak az előfordulása (Olaszországban vagy Portugáliában). Ami talán a legmeglepőbb eredmény, az a nemzeti sovinizta csoportnak a relatív nagy aránya. Az pedig különösen érdekes, hogy milyen nagy vonzerővel bír ez a nézet a nyugat régió néhány országában, különösen néhány olyan kisebb országában, mint Írország, Ausztria, vagy Finnország, bár ugyancsak meglepő az is, hogy Nagy-Britanniában milyen sok ember számára jelent vonzó identitást ez a nézet.

5. ábra: A nemzeti identitás minták típusai országonként (%)

6.

Összességében úgy tűnik, hogy Európa országait egyfajta értékpolarizáció jellemzi, és csak abban van eltérés, hogy mi alapján polarizálódik a közönség. Nyugaton a polarizáció a kozmopolita patriotizmus és a nemzeti sovinizmus között zajlik, míg keletre a tradicionális nacionalizmus és a nemzeti sovinizmus között.

6. ábra: A nemzeti identitás minták típusai (%)

És ez a fajta kép az időben is állandóságot mutat. Az 1995-ben és 2003-ban lezajlott felmérések csak nagyon kismértékű elmozdulásokat jeleznek a profilok között, bár az egyes profilok belső tartalmában történhetnek átrendeződések. Az összkép azonban nem igazán változik.

Összefoglalás

Az ISSP nemzeti identitással foglalkozó kutatássorozat talán legfontosabb tanulsága az, hogy napjainkban az európai perspektíva, a nemzeti identitás és a globalizáció folyamata egyaránt része a régióban élő emberek mindennapjainak és személyes identitásának. A nemzeti érzés, mint lelki kötőanyag és közösségi identitásképző tényező, vajmi keveset veszített jelentőségéből. Bár a nemzeti szempontok egyre kisebb szerepet játszanak az emberek életpályáját, karrierjét és mobilitását meghatározó személyes döntésekben, illetve a személyes identitás kialakításában, de az emberi kapcsolatokban, a személyes lelki és szimbolikus szükségletek kielégítésében, valamint a kollektív identitás formálásában továbbra is meghatározó szerepet játszik a nemzeti közösséghez való tartozás. Az egyes nemzetállamok fizikai kiterjedését meghatározó politikai-földrajzi határok elválasztó erejének csökkenése nem eredményez nemzeti nihilizmust, viszont annál inkább megnöveli a nemzeti lét korábbról örökölt kulturális meghatározóinak jelentőségét. Ezáltal érdekes dinamika alakul ki a különböző identitásdimenziók között, legfőképpen a nemzeti hovatartozás és az európai kötődés vonatkozásában, mindez beleágyazva a globalizáció felerősödő keretébe. Három szempontból érdemes összegezni elemzésünk eredményeit: egyrészt az európai és nemzeti identitás viszonya, másrészt a globalizáció és az európai egységesülés összekapcsolódása, harmadrészt az európai térség és a bevándorlás tekintetében.

Az európai és nemzeti identitás viszonya

A vizsgálat megmutatta, hogy az európai identitás nem olvasztó tégely. Az egyesülés folyamata a nemzetek együttműködésének új korszakát nyitotta meg, és különösen komoly sikereket ért el a hatékonyság növelésében, a különféle közös fejlesztésekben, és a nemzeti és regionális egyenlőtlenségek csökkentésében. Ugyanakkor a közös kulturális alapok kijelölésében Európának azzal a nehézséggel kellett szembesülnie, hogy az eltérő múlt, a nyelvi és kulturális diverzitás, a különböző társadalmi és kulturális értékek továbbra is nehezen átjárható elválasztó falakat emelnek a tagországok polgárai közé. Mindez fokozta Európa értékpolarizáltságát, ami szerepet játszhat abban is, hogy az európai identitás ígérete veszített népszerűségéből.

Az európai elválasztó vonalakat a kutatás több szempontból is tetten érte. Egyrészt szembenállás figyelhető meg egy hagyományos, bezárkózó, nemzeti kulturális büszkeségérettől vezérelt, és néha szélsőséges nacionalizmustól sem mentes identitás, illetve egy modern, kozmopolita, az egyén és a közösség jogait hirdető, és a méltányos egyenlőség elvén nyugvó identitás között. Egymás mellett létezik egy nyitott és egy zárt nézetrendszer, ami megjelenik a nemzetek viszonyának felfogásában, Európa és az Európán kívüli világ megítélésében, és az idegenek befogadásában egyaránt. Kimutattuk továbbá a kozmopolita,

illetve a nacionalista ideológia szembenállását. Ezek az elhatárolódó mentalitástípusok egyfelől leképezik Európa nagy történeti régióit, másfelől szinte minden országban jelen vannak, habár nem egyforma súllyal és népszerűséggel.

Az új egyesült Európa gondolata új nemzetfelfogást tesz szükségessé minden tagállamban. Vizsgálatunk azt mutatta, hogy az új nemzetfelfogás az állampolgárság modern felfogása köré szerveződhet, mely jogi és politikai kereteit megőrizve magához vonzza a nemzeti identitás kulturális és pszichológiai forrásait, s ezzel feloldja a „politikai nemzet” és „kulturális nemzet” paradigmái közötti különbséget.²⁸ Ugyanakkor látnivaló, hogy az állampolgárság jelentéskörének kitágulása az új Európa polgárai számára választási lehetőséget teremtett, amikor is a vízvonal a befogadás és a kizárás, a tolerancia és az intolerancia, a politikai lojalitás valamint az etnocentrikus ragaszkodás között húzódik.

Ez a választás azonban az újonnan csatlakozó országok számára komoly kihívást jelent. A közép-európai országok súlyos történelmi és gazdasági elmaradottsággal, a modern politikai kultúra hiányával és demokratikus deficittel küzdenek, ami könnyen azt eredményezheti, hogy tradicionális értékek, kulturális dominancia, illetve nacionalizmus veszi át a vezető szerepet az identitásképzésben és az önazonosság kijelölésében. Ez pedig nemhogy nem csökkenti, hanem inkább növelheti a távolságot a különböző régiók között.

Az EU-t alapító tagállamoknak több évtized állt rendelkezésre, hogy a gazdasági majd politikai integrálódás folyamata során alkalmazkodhassanak az új helyzethez. A csatlakozás érdekében korlátozták nemzeti szuverenitásukat, a létrejött államközösség korábban nem ismert mértékben mobilizálta a tagállamok polgárait és dinamizálta a gazdaságukat. A bővítés legújabb hulláma azonban a strukturális és kulturális polarizáció elmélyülését eredményezte, ami jelentős mértékben visszahatott a korábbi tagországok közérzetére is. Ennek tudható talán be, hogy paradox módon minél régebb óta van jelen az Unió egy ország mindennapjaiban, annál gyengébb az európai azonosulás, s megfordítva, minél távolabbi lehetőség egy ország számára a csatlakozás, annál erősebb a pszichológiai erő, mely az adott ország lakóit az Unióhoz vonzza. Ez az erős érzelmi kötődés a csatlakozást követően azonban jelentős gyengült az új tagországok esetében is, azzal párhuzamosan, ahogy a csatlakozás követően sokan szembesülni kényszerültek azzal, hogy a belépéssel nem szűnnek meg automatikusan a gazdasági és a társadalmi különbségek a tagországok között.

Globalizáció és az európai egységesülés

Európa egységesülése egyrészt a globalizáció általános folyamatának a része, másrészt le- és elhatárolást jelent az Európán kívüli világtól. Ez a kettősség ellentmondásokkal és feszültségekkel terhes: amikor az emberek az egyéni perspektívák és jólétük szemszögéből formálnak véleményt (fogyasztás, életmód, biztonság, a környezet védelme), az előbbi szempont kap nagyobb súlyt, amikor viszont olyan kérdések mentén ítélik meg, mint a globális gazdasági szabad verseny, a jóléti és szociális megfontolások, illetve a kulturális

²⁸ Meehan, E.: *Citizenship and the European Community*. Sage, London, 1993.; Eder, K.: *A Theory of Collective Identity Making Sense of the Debate on a 'European Identity'*. *European Journal of Social Theory*, Vol. 12, No. 4, 2009. 427-447.o.

egységesülés, akkor inkább a lehatárolás szempontja érvényesül jobban. Ebből fakad az a kettősség, hogy a globalizáció eszméje egyrészt elfogadásra talál, de amikor a világ egészére gondolnak az emberek, már bizonyos fenntartásokkal élnek az egységesüléssel szemben. Mindezt pedig áthatja a jóléti sovinizmus jelensége: a sikeresebb országokban a globalizáció veszélyeztetheti a megszerzett magas életszínvonal biztonságát. A posztoszocialista régióban viszont, ahol az életszínvonal tekintetében a jövőbeli pozitív várakozások, semmint a már megszerzett életminőség bebiztosítása határozzák meg az emberek attitűdjeit, Európa és a világ egyet jelent, és a globalizáció-pártiság éppen úgy vonatkozik az Unióra, mint a világ egészére.

Adataink arra is rávilágítanak, hogy a két vizsgálati időpont között Európában nőtt a globalizációval szembeni kritika és szkeptikusság. A globalizáció-pártiság időbeli csökkenése a világ régiói között zajló versenyben Európa esélyeit nem feltétlenül javítja, hiszen egy bezárkózó Európa-tudatot prognosztizál. Ahogy a huszadik században a nemzeti keretbe bezárkózó nacionalizmus az országok fejlődésének gátjává és nemegyszer súlyos konfliktusok forrásává vált, úgy egy „európai nacionalizmus” jövőbeni esetleges erősödése a huszonegyedik században versenyhátrányba hozhatja az Uniót. Azt is látnunk kell azonban, hogy a huszadik században a nacionalizmus a társadalmi integrációt segítette az egyes országokban, úgy az Európai nacionalizmus erősödése is előmozdíthatja az Unió egységesülését. Minden a mértéken dől majd el.

Az európai térség és a bevándorlás kihívásai

Az egységesülés harmadik ellentmondásos tényezője az idegenek megítélése és xenofóbia jelensége, amely - ha változó mértékben is, de - valamennyi általunk vizsgált országban, mindkét vizsgálati időpontban uralkodó érzésmintának mondható. A különféle országok, fejlettségüktől és helyzetüktől függően különböző okokból mutatnak gyanakvást az idegenekkel szemben. A fejlettebb országokban, ahol a bevándorlás meghatározó eleme a társadalmi folyamatoknak inkább az egyéni félelmek és frusztrációk generálják az idegenekkel szembeni gyanakvást és elutasítást. Azokban az országokban viszont – és ide tartoznak az újonnan csatlakozó tagországok -, ahol a bevándorlás még nem tömeges mértékű, a xenofóbia gyökere inkább ideológiai jellegű, és éltetője a kollektív nacionalizmus, a kulturális dominancia közösség-szervező elve, és az a fajta tradicionális mentalitás, amely a másságot, mint olyant elutasítja. Mivel az elmúlt száz év globalizációs folyamatai végleg lerombolták a szabad mozgás korlátait a világban, és a migráció további terjedése megállíthatatlannak tűnik, Európa keresztút előtt áll. A jövő Európája vagy az etnocentrizmusból táplálkozó idegenellenesség jegyében egyesül, vagy megfordítva: képes lesz olyan identitásminták kidolgozására és hatékony kommunikálására, mely Európát az univerzalizmus jegyében összeköti az emberiséggel. Az univerzalizmus igazi próbája tehát Európában a migráció ügyének kezelése lesz.